

Extual Historicization in Literary Works A Case Study: The Book of Kalila wa-Dimna

Mohammadreza Haji-Aghababaei ¹

1. Corresponding Author, Associate Professor of Persian Language and Literature, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran, Email: hajibaba@atu.ac.ir

Article Info Abstract

Article Type:
Research Article

Article History:
10, June, 2025

In Revised Form:
28, June, 2025

Accepted:
29, November, 2025

Published Online:
20, September, 2025

Keywords: Historical narrative, literary narrative, Kalila and Dimna, the chapter of Borzūya the Physician, Ibn al-Muqaffa

One of the significant topics in historical and literary studies is the examination of the relationship between literary texts and historical events. From this perspective, a literary text can be considered a document that, alongside other records, may be analyzed by researchers. There is no doubt that some literary texts recount events that occurred within a society; however, these narratives are presented through the lens of a poet or writer, and literary elements are involved in their creation. Therefore, a literary account of an event cannot be regarded as an accurate depiction of that occurrence nor as a reliable document. This article explores the notion that, at times, a literary text produces a narrative that others later cite and perceive as a historical account. The book Kalila wa-Dimna is one of the most distinguished works in Persian literature. According to the narrative by Ibn al-Muqaffa' in his translation of the book—told through the voice of Borzūya the physician—a narrative is created that others have considered historical and continue to reference to this day, even though the account provided by Ibn al-Muqaffa' regarding the book's origin does not align with historical evidence. Apparently, Ibn al-Muqaffa' fabricated a historical context in order to express his religious ideas, inventing the character of Borzūya the physician and attributing his own thoughts to him. In later periods, other writers also referenced Ibn al-Muqaffa's statements, gradually transforming Borzūya into a historical figure. This article, through an analysis of Ibn al-Muqaffa's preface as well as the chapter on Borzūya the physician from Kalila and Dimna, illustrates how researchers have come to accept Ibn al-Muqaffa's accounts as historical evidence.

Cite this The Author(s): Haji-Aghababaei, M., (2025). Extual Historicization in Literary Works A Case Study: The Book of Kalila wa-Dimna: Historical Sciences Studies Vol.17, No 1, Serial No.39 –Spring- Summer, (137-152)-

DOI: [10.22059/jhss.2025.397184.473820](https://doi.org/10.22059/jhss.2025.397184.473820)

Publisher: University of Tehran Press

https://jhss.ut.ac.ir/article_104620.html?lang=en

1. Introduction

A fundamental issue in historical and literary studies is the relationship between literary texts and historical events. Although literary texts are often seen as mirrors reflecting the culture and beliefs of their era, their imaginative and subjective nature raises the question of to what extent they can be trusted for historical reconstruction. This article, focusing on the book *Kalila and Dimna* by Ibn al-Muqaffa', examines how a literary text can create a historical narrative that is ultimately accepted as a credible document by subsequent generations. Using a critical-analytical method, the article demonstrates how Ibn al-Muqaffa', in his introduction, invents a character named "Burzoe the Physician" and narrates the story of the book's translation in a way that is inconsistent with historical evidence; yet, this narrative was gradually accepted as a historical account.

2. Distinction Between Historical and Literary Narrative

To better understand the subject, it is necessary to distinguish between historical and literary narrative. Historical narrative relies on documents and evidence to reconstruct past events as they actually happened. Paul Ricoeur emphasizes that historical narrative is "an attempt to represent the past as it actually happened." In contrast, while literary narrative may be inspired by history, its primary goal is to convey moral or philosophical messages through literary devices. In this type of narrative, imagination and metaphor play a central role, and the author has the freedom to alter historical events or create entirely fictional characters to achieve their artistic goals. Mircea Eliade writes on this matter: "Literary narrative represents the past not as it was, but as it should have been or could have been." However, the boundary between these two types of narrative is not always clear, and sometimes literary narratives are so persuasive that they gradually acquire a historical status in the collective memory, as happened with *Kalila and Dimna* and the character of Burzoe.

3. *Kalila and Dimna* and Ibn al-Muqaffa's Translation

Kalila and Dimna is originally a translation from the Middle Persian (Pahlavi) text, which itself was a translation of the Sanskrit *Panchatantra*. This book was translated into Pahlavi in the 6th century CE and was later translated into Arabic in the 8th century CE by Ibn al-Muqaffa'. His translation is significant because he was not merely a translator; he enriched the text with his own ideas and wrote a detailed introduction in which he recounted the story of the book's translation.

4. Ibn al-Muqaffa's Narrative of Burzoe

The central point of the article is Ibn al-Muqaffa's narrative about how the book was translated. According to this narrative, the original book was translated from India into Pahlavi by "Burzoe the Physician," an Iranian doctor in the court of the Sasanian king Khosrow I (Anushirvan). Ibn al-Muqaffa' recounts that Burzoe traveled to India in search of the elixir of immortality but encountered a wise book there and translated it. This narrative was presented with such precision and rhetorical power that many later writers and historians accepted it as a historical account, and Burzoe was introduced as a real figure in the cultural history of Iran and India.

5. Critique of the Burzoe Narrative

Contemporary research shows that Ibn al-Muqaffa's narrative is inconsistent with historical documentation. First, no Sasanian sources or early Islamic texts mention the name Burzoe. If he were truly a court physician of Anushirvan, he should have been mentioned in contemporary or near-contemporary sources. Secondly, the name "Burzoe" is linguistically unconventional and was likely fabricated by Ibn al-Muqaffa'. Thirdly, the story of Burzoe's journey to India and his search for the elixir of immortality is a familiar theme in the literature of that period, and his descriptions of India reflect more the mindset of medieval Iranians and Arabs than historical reality.

6. Ibn al-Muqaffa's Motivations

The key question is why Ibn al-Muqaffa' presented such an unreliable historical narrative. It seems several motivations were at play. Firstly, attributing the book to a physician in the

Sasanian court lent it historical and scientific credibility, helping Ibn al-Muqaffa's ideas—which were sometimes at odds with prevailing views—gain greater acceptance. Secondly, due to his Mu'tazilite leanings and criticisms, Ibn al-Muqaffa' faced opposition; thus, by attributing his ideas to an ancient figure like Burzoe, he could avoid direct confrontation with his opponents. Thirdly, creating the character of Burzoe allowed him to present his moral and philosophical messages within the framework of a compelling narrative consistent with the other stories in the book.

7.The Process of Burzoe's Historicization

It is fascinating how Burzoe—a character most likely fictional—gradually became a historical figure. This process occurred in several stages: first, Ibn al-Muqaffa's narrative spread due to the fame of Kalila and Dimna. Then, later writers—without critique or examination—repeated it in their own works and even added new details to Burzoe's life. Finally, Burzoe became a cultural symbol representing wisdom and the link between Iranian and Indian cultures. This process shows how a literary narrative can blur the line between fact and fiction in the collective memory.

8.Implications of the Case Study

This case study has several important implications for historical and literary studies: First, it shows that caution must be exercised when using literary texts as historical sources. Secondly, it demonstrates that literary texts do not merely reflect history but can actively shape historical perceptions. Thirdly, it emphasizes the importance of textual criticism and the critical analysis of sources. Fourthly, it shows how ideas are transmitted through literary narratives and influence the thought of subsequent generations.

9.Conclusion

This article, through the case study of Kalila and Dimna, demonstrated how a literary text can create a narrative that is later accepted as historical. Although Ibn al-Muqaffa's narrative of Burzoe is inconsistent with historical evidence, its narrative power caused this fictional character to become a historical figure. This research highlights the necessity of distinguishing between historical and literary narratives and of critiquing historical sources. Finally, this study reminds us that history is not always an accurate representation of the past but is often a reflection of our perceptions of the past—perceptions that can be shaped by literary narratives and accepted as historical facts. Understanding this process helps us to view historical sources with a more critical eye and to better discern the boundary between reality and imagination in the narratives of the past.

تاریخ‌سازی متن ادبی مطالعه موردی، کتاب کلیله و دمنه

محمدرضا حاجی‌آقابابایی^۱

hajibaba@atu.ac.ir

^۱ نویسنده مسئول، دانشیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه علامه طباطبائی، تهران ایران، رایانامه:

اطلاعات مقاله چکیده

نوع مقاله:

علمی - پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۳/۰۴/۱۷

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۳/۰۵/۱۷

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۳/۰۵/۲۵

تاریخ انتشار:

۱۴۰۴/۰۶/۳۰

یکی از موضوعاتی که در حوزه مطالعات تاریخی و ادبی دارای اهمیت است، بررسی نسبت متن ادبی با رخداد های تاریخی است. از این منظر، متن ادبی به عنوان سندی به شمار آید که در کنار دیگر اسناد می‌تواند مورد بررسی پژوهشگران قرار گیرد. در این موضوع تردیدی نیست که پاره‌ای از متون ادبی، روایتگر حوادثی هستند که در جامعه رخ داده است؛ البته این روایت‌ها از زاویه دید یک شاعر و یا نویسنده شکل گرفته است و عناصر ادبی در پدید آمدن آن دخالت دارند. بر این اساس نمی‌توان روایت ادبی یک حادثه را روایتی دقیق از آن واقعه به شمار آورد و آن را سندی مطمئن در نظر گرفت. موضوعی که در این مقاله به آن پرداخته‌ایم آن است که گاهی متن ادبی روایتی را تولید می‌کند که مورد استناد دیگران قرار می‌گیرد و آن را روایتی تاریخی می‌پندارند. کتاب کلیله و دمنه یکی از برجسته‌ترین متون ادب فارسی است که با توجه به سرگذشتی که ابن مقفع در ترجمه این کتاب، از زبان برزویه طبیب بازگو کرده‌است، آفریننده روایتی است که دیگران آن را روایتی تاریخی به شمار آورده‌اند و تا امروز به آن ارجاع داده‌اند؛ هر چند مطالبی که ابن مقفع درباره چگونگی شکل‌گیری کتاب بیان کرده‌است با مستندات تاریخی همخوانی ندارد. ظاهراً ابن مقفع برای آن که بتواند اندیشه‌های خود را در زمینه مسائل دینی بازگو نماید، به تاریخ‌سازی پرداخته‌است و شخصیتی به نام برزویه طبیب خلق کرده‌است و اندیشه‌های خود را به او نسبت داده‌است و در دوره‌های بعد نیز دیگر نویسندگان به سخنان ابن مقفع استناد کرده‌اند و اندک‌اندک، برزویه طبیب به شخصیتی تاریخی تبدیل شده‌است. در این مقاله با بررسی مقدمه ابن مقفع و همچنین باب برزویه طبیب از کتاب کلیله و دمنه مشخص گردیده‌است که چگونه پژوهشگران مطالب ابن مقفع را به عنوان مستندات تاریخی پذیرفته‌اند. در این مقاله با روشی تحلیلی انتقادی، این موضوع مورد پژوهش قرار گرفته‌است.

واژه‌های کلیدی: روایت تاریخی،

روایت ادبی، کلیله و دمنه، باب

برزویه طبیب، ابن مقفع.

۱. مقدمه

ادبیات فارسی از آغاز شکل‌گیری در بستری از اندیشه‌های دینی شکل گرفته‌است؛ از این رو می‌توانیم شاهد تأثیر آیین اسلام در جای‌جای متون ادب فارسی باشیم. شاعران و نویسندگان با بهره‌گیری از آموزه‌های اسلامی توانسته‌اند به خلق مضامین فراوانی بپردازند و بر پرباری ادب فارسی بیفزایند. نکته قابل توجه این است که می‌توان تأثیر اندیشه‌های دینی را در متون ادبی ترجمه‌شده نیز به خوبی مشاهده کرد. مترجمان این آثار در جای‌جای آثار خود از آیات قرآنی، احادیث و آموزه‌های اسلامی بهره گرفته‌اند. یکی از برترین کتاب‌های ادب فارسی که در این زمینه می‌توان نام برد، ترجمه کتاب کلیله و دمنه است که نصرالله منشی آن را در قرن ششم به انجام رسانده‌است.

کلیله و دمنه علاوه بر مسائل ادبی به لحاظ مسائل اجتماعی و فکری نیز از اهمیت خاصی برخوردار است؛ بویژه باب برزویه طبیب از این منظر در بین پژوهشگران اهمیت خاصی یافته‌است. بر اساس آنچه ابن مقفع – مترجم کتاب به زبان عربی – از قول برزویه پزشک دربار انوشیروان ذکر می‌کند؛ اصل کتاب هندی بوده‌است و به دستور انوشیروان ساسانی (۵۷۹-۵۳۱ م) آن را به ایران آورده و به زبان پهلوی ترجمه کرده‌اند. در قرن دوم هجری ابن مقفع کتاب را به زبان عربی ترجمه می‌کند. در قرن ششم هجری نیز نصرالله منشی کتاب را از عربی به نثر فنی فارسی برمی‌گرداند. آنچه اکنون از این کتاب در دست است، ترجمه عربی کتاب و ترجمه نصرالله منشی به فارسی است. از ترجمه پهلوی کتاب اثری در دست نیست.

نکته قابل توجه آن است که در نوشته‌های بازمانده از زبان پهلوی و در کتاب‌های تاریخی مربوط به آن عصر، هیچ نامی از برزویه طبیب به عنوان آورنده کتاب به ایران وجود ندارد و همین امر می‌تواند تقویت‌کننده این گمانه باشد که ممکن است ابن مقفع پدیدآورنده بخش‌هایی از کتاب باشد و برای آن که بتواند از پاره‌ای مسائل شبهه‌دار رهایی پیدا کند، کتاب را به هندیان و ایران پیش از اسلام نسبت می‌دهد.

در باب برزویه طبیب، گاهی مطالبی آمده‌است که با مبانی دینی در تضاد است و همین موضوع می‌تواند یکی از دلایلی باشد که ابن مقفع، مطالب این باب را به برزویه طبیب نسبت می‌دهد. در این زمینه می‌توان به سخن ابوریحان استناد کرد که ابن مقفع را به اندیشه‌های مانوی متهم می‌کند. ابوریحان ترجمه کلیله و دمنه را قابل اعتماد نمی‌داند؛ زیرا ابن مقفع تغییراتی در آن پدید آورده، از جمله باب برزویه طبیب را با هدف این که «قصد تشکیک آنانی را که عقاید ایشان به دین از سستی به دور نیست با سوق آنان به دعوت به مانیه» بدان افزوده‌است. (بیرونی، ۱۳۶۲: ۱۲۲) «وجوه سلیبی موضع ابن مقفع در قبال اسلام کاملاً آشکار است و آن عبارت است از تحقیر و بی‌اعتنایی و حتی بغضی آمیخته با شک در مواجهه با اسلامی که

تنها به ظاهر بدان پای‌بند است و مضاف بر این، آزاداندیشی در مباحث دینی و کم‌حرمتی به قرآن که به ادعای مخالفانش به معارضه با آن پرداخت،» (بدوی، ۱۳۹۸: ۶۲)

ظاهراً ابن مقفع برای آن که بتواند اندیشه‌های خود را در زمینه مسائل دینی بازگو نماید، به تاریخ‌سازی پرداخته‌است و شخصیتی به نام برزویه طیب خلق کرده و اندیشه‌های خود را به او نسبت داده‌است و در دوره‌های بعد نیز دیگر نویسندگان به سخنان ابن مقفع استناد کرده‌اند و اندک‌اندک، برزویه طیب به شخصیتی تاریخی تبدیل شده‌است. در این مقاله در پی بررسی این مسئله هستیم.

۱-۱. پیشینه پژوهش

درباره کلیله و دمنه تا کنون پژوهش‌های بسیاری انجام شده، اما پژوهشی درباره شخصیت برزویه طیب و چگونگی تاریخ‌سازی کتاب کلیله و دمنه صورت نگرفته‌است. برخی از پژوهش‌هایی که از منظرهای گوناگون به باب برزویه پرداخته‌اند عبارتند از: اردستانی رستمی و عشیری (۱۴۰۲) در «باب برزویه طیب و درون‌مایه‌های مانوی آن» به بررسی مضامین همسو با باورهای مانوی در باب برزویه پرداخته‌اند. حدیدی و دیگران (۱۳۹۹) در «مطالعه کهن‌الگویی باب «برزویه طیب» بر اساس پیرنگ روایت‌ها طبق نظریه یونگ» به نقد و بررسی پیرنگ روایت‌های باب برزویه با رویکرد کهن‌الگویی یونگ پرداختند و در پایان معتقدند شخصیت برزویه پس از سیر و سلوک به رشد و تعالی رسیده‌است. چوپانیان (۱۳۹۳) در «شناخت بهتر برزویه طیب بر اساس کلیله و دمنه» با اتکا به باب برزویه سعی به بررسی آرا و شخصیت برزویه پرداخته‌است و وی را شخصی حقیقی می‌داند. سبزیان‌پور و حسن‌زاده (۱۳۹۲) در «مقدمه کلیله و دمنه و باب برزویه طیب در چهره‌ای بر فرهنگ و تربیت در ایران باستان» این دو بخش از کتاب را به عنوان دریچه‌ای برای اطلاع از دیدگاه‌های ایرانیان باستان درباره محورهای اصلی زندگی بررسی کرده‌اند و آن‌ها را گزینش ابن مقفع متناسب با فرهنگ اسلامی می‌دانند. جهانگرد (۱۳۹۲) در «عبدالله ابن مقفع و افزودن اندیشه‌های مانوی به کلیله و دمنه» به بررسی این نکته پرداخته که در باب برزویه اندیشه‌های مانوی بسیاری راه یافته و این باب از دیرباز مورد توجه مانویان بوده‌است. عباس اقبال (۱۳۸۲) در شرح حال عبدالله بن المقفع به شرح زندگی و عقاید ابن مقفع پرداخته‌است. دوبلوا (۱۳۸۲) در برزوی طیب و منشأ کلیله و دمنه به بررسی ترجمه‌ها و برخی باب‌های ترجمه نشده این اثر پرداخته‌است. همچنین محجوب (۱۳۴۹) در درباره کلیله و دمنه به بررسی این اثر پرداخته و ریشه‌های آن را مورد بررسی و واکاوی قرار داده‌است.

۲. بررسی انتقادی مقدمه کلیله و دمنه و باب برزویه طیب

کلیله و دمنه یکی از برترین کتاب‌های ادبیات فارسی است که از گذشته‌های دور مورد توجه بوده است. و در مورد چگونگی شکل‌گیری این کتاب، سخنان بسیار گفته شده‌است. نام کتاب برگرفته

از نام دو شغال است که در دو فصل نخستین کتاب، حضور دارند. آنچه امروزه در مورد این کتاب می‌دانیم، بیش‌تر برگرفته از مطالبی است که ابن مقفع، مترجم کتاب به زبان عربی در مقدمه کتاب آورده‌است. بر طبق سخنان ابن مقفع، پس از آن که انوشروان از وجود چنین کتابی آگاه می‌شود، برزویه را که بزرگ پزشکان آن روزگار بوده‌است برای به دست آوردن کتاب، به هند می‌فرستد. پس از آن که برزویه کتاب را به ایران می‌آورد، انوشروان به بزرگمهر دستور می‌دهد که بابتی درباره زندگانی برزویه بنویسد و در آغاز کتاب قرار دهد. (ن.ک. ابن مقفع: ۹-۱۰) همین روایت را نیز نصرالله منشی در ترجمه فارسی کتاب آورده است؛ البته نصرالله منشی بخشی را به روایت ابن مقفع افزوده است، مبنی بر این که انوشروان برای جبران زحمتهای برزویه به وی پیش‌نهاد کرد که از خزانه شاهی، هرچه جواهر می‌خواهد بردارد. «کسری بفرمود تا درهای خزاین بگشادند و برزویه را مثال داد مؤکد به سوگند که بی‌احتراز در باید رفت و چندان که مراد باشد، از نقود و جواهر برداشت.» (نصرالله منشی، ۱۳۹۶: ۳۵) برزویه این پیش‌نهاد را نپذیرفت و از انوشروان خواست تا بزرگمهر، بابتی در آغاز این کتاب بنویسد که به نام برزویه طبیب نام گرفت.

برزویه گفت: اگر بیند رای ملک، بزرگمهر را مثال دهد تا بابتی فرد در این کتاب به نام من بنده مشتمل بر صفت حال آن پردازد و در آن کیفیت صنعت و نسب و مذهب من مشبع مقرر گرداند و آنگاه آن را به فرمان ملک موضعی تعیین افتد تا آن شرف من بنده را بر روی روزگار باقی و مخلد شود و صیت نیک بندگی من ملک را جاوید و مؤید گردد. کسری و حاضران شگفتی عظیم نمودند و به همت و عقل کامل برزویه واثق گشتند و اتفاق کردند که او را اهلیت آن منزلت هست.» (نصرالله منشی: ۳۶)

آن گونه که از مطالب ابن مقفع به دست می‌آید، وی معتقد است که کتابی به نام کلیله و دمنه در هند وجود داشته‌است و برزویه طبیب به دستور انوشروان به هند رفته و کتاب را به دست آورده‌است و به فارسی برگردانده‌است. نکته مهم آن است که در ادبیات هند باستان، هیچ کتابی به نام کلیله و دمنه وجود ندارد و کسی از وجود چنین کتابی نشان نداده‌است؛ البته این مطلب درست است که بخش عمده‌ای از مطالب کلیله و دمنه، برخاسته از منابع هندی است که از میان آن منابع می‌توان به کتاب‌های پنج‌تنترا و مه‌ابهاراتا و تنترایکیا و برخی کتاب‌های دیگر اشاره کرد. (برای آگاهی از مآخذ کتاب کلیله و دمنه، ن.ک. پاکزاد، ۱۳۸۷ و محجوب، ۱۳۴۹)

ابن ندیم نیز در کتاب الفهرست خود، هنگامی که درباره کتاب‌های ایران پیش از اسلام صحبت می‌کند، درباره کتاب کلیله و دمنه این گونه می‌آورد:

فأما كتاب کلیله و دمنه فقد اختلف فی أمره، فقیل عملته الهند و خبر ذلک فی صدر الكتاب و قیل عملته ملوک الاسکانیه و نحلته الهند و قیل عملته الفرس و نحلته الهند و قال قوم ان الذی عمله بزرجمهر الحکیم أجزاء، والله أعلم بذلک. (ابن ندیم، جلد ۱: ۲۷۰)

ابن ندیم درباره منشأ کتاب می‌گوید که گفته شده که هندیان آن را نوشته‌اند و در آغاز کتاب چنین آمده‌است. و نیز گفته شده که پادشاهان اشکانی کتاب را نوشته‌اند و به هندیان نسبت

داده‌اند و نیز گفته شده، در ایران پیش از اسلام (دوران ساسانی) نوشته شده و به هندیان نسبت داده‌اند و گروهی هم گفته‌اند که بخش‌هایی از کتاب را بزرگ‌مهر حکیم نوشته‌است. هر چه هست، مطابق با این مطالب، ابن ندیم نیز دربارهٔ چگونگی کتاب دچار تردید بوده و یا تردیدهای مطرح تا روزگار خود را بازگو کرده‌است.

هر چه هست، کتابی به نام کلیله و دمنه، آن گونه که ابن مقفع ادعا کرده‌است، در متون کهن هندی وجود ندارد. ضمناً ابن مقفع ابواب کتاب را ۱۴ باب برمی‌شمارد. (ابن مقفع: ۳۸) در حالی که بدون در نظر گرفتن مقدمه ابن مقفع و باب برزویه طیب و مطالب مرتبط با آن، کتاب دارای ۱۵ باب است و این نشان می‌دهد که خود ابن مقفع و یا دیگرانی، بخش‌هایی را به کتاب افزوده‌اند. نصرالله منشی نیز در بخش مفتّح کتاب بر ترتیب ابن مقفع، اصل هندی کتاب را ۱۰ باب دانسته و از قول ابن مقفع آورده که پارسیان، پنج باب بر این کتاب افزوده‌اند. البته ابن مقفع در ترجمه عربی کتاب، چنین سخنی به میان نیاورده است و این مطلب را نصرالله منشی بیان کرده‌است. ابوابی که نصرالله منشی از قول ابن مقفع به عنوان ابواب افزوده شده بر کتاب آورده است، عبارت است: باب برزویه طیب، باب الناسک و ابن عرس، باب البلار و البراهمه، باب السائح و الصانع، باب ابن‌الملک و اصحابه. (نصرالله منشی: ۳۸) با بررسی ابواب افزوده متوجه می‌شویم که به‌جز باب برزویه طیب، دیگر ابواب، امروزه از بخش‌های اصلی کتاب به شمار می‌آیند.

بر اساس آنچه گفته شد، می‌توان به این نتیجه رسید که کتاب کلیله و دمنه در طی مدت زمانی خاص بر اساس منابع گوناگون هندی و ایرانی شکل گرفته است و ظاهراً ابن مقفع نیز هنگام ترجمه کتاب به عربی، بخش‌هایی را بر کتاب افزوده است که باب برزویه طیب یکی از مهم‌ترین بخش‌هایی است که ابن مقفع به کتاب افزوده است.

این که نسخهٔ عربی کتاب با اصل پهلوی آن تفاوت دارد؛ علاوه بر گفتهٔ خود ابن مقفع و نصرالله منشی، بر اساس نسخه سریان‌ی کتاب کلیله و دمنه نیز مشخص می‌شود. اندک زمانی پس از شکل‌گیری متن پهلوی کلیله و دمنه، این کتاب به زبان سریان‌ی ترجمه شده است. (دربارهٔ این ترجمه و چگونگی یافتن آن، ن.ک. محجوب: ۶۳-۷۶) با بررسی ترجمه سریان‌ی کتاب متوجه می‌شویم که باب برزویه طیب در آن وجود ندارد و همان گونه که ابن مقفع و به دنبال وی نصرالله منشی گفته‌اند، این باب سپس به متن اولیه کتاب افزوده شده‌است. نکتهٔ دیگری که از متن ترجمه سریان‌ی کلیله و دمنه درمی‌یابیم آن است که این متن نسبت به متن ابن مقفع، یک باب اضافه‌تر دارد. (همان: ۲۴۷-۲۴۶) این امر نشان می‌دهد که کلیله و دمنه متنی بوده است که در یک بازهٔ زمانی در حال تکوین و شکل‌گیری بوده است و پس از تألیفی که ابن مقفع از این کتاب ارائه می‌کند، روایت ابن مقفع مورد استناد دیگران قرار می‌گیرد.

دربارهٔ چگونگی آشنایی ایرانیان با این کتاب، مطالب گوناگونی گفته‌اند که اساس تمامی آن‌ها سخنان ابن مقفع است که در آغاز ترجمهٔ عربی کتاب آورده‌است. ثعالبی و فردوسی در خصوص آگاهی یافتن ایرانیان از این کتاب و چگونگی به دست آوردن آن همان مطالب ابن مقفع را بازگو کرده‌اند.

ثعالبی با افزودن کمی خیال‌پردازی، سخنان ابن مقفع را بسط داده‌است. وی در غرر اخبار خود بروزیه را گران‌مایه‌ترین پزشکان پارس می‌نامد که برای یافتن گیاهی شگرف که مردگان را زنده می‌کند و در دیار هند می‌روید، از انوشیروان کسب اجازه می‌کند. پس از جست‌وجوی فراوان در دیار هند و نیافتن آن گیاه، موضوع را با بزرگ پزشکان هند در میان می‌گذارد.

پیر گفت: ای بروزیه یک نکته دریافتی و به نکات دیگر نپرداختی، آیا نمی‌دانستی که این سخن رازی از پیشینیان است؟ مقصود آنان از کوه‌ها دانایان و از گیاهان دارویی، سخنان سودبخش و روشنگر آنان است که دانایان حکمت‌های خود را به نادانان می‌آموزد و این حکمت‌ها یک جا در کتابی عنوان آن کلیله و دمنه است، آمده است و آن جز در خزانهٔ شاهی یافت نشود. (ثعالبی، ۱۳۶۸: ۴۰۷)

ثعالبی در ادامه می‌گوید که پادشاه هند موافقت کرد که کلیله و دمنه در اختیار بروزیه قرار گیرد به شرط آن که وی کتاب را در حضور او بخواند و رونویسی نکند. بروزیه نیز هر روز نزد پادشاه کتاب را می‌خواند و چون به خانه بازمی‌گشت، محفوظات خود را می‌نوشت و پس از بازگشت به ایران کتاب را به انوشیروان تقدیم کرد و از وی درخواست کرد که بزرگمهر بابی به نام او به کتاب بیفزاید:

چون [بروزیه] به نزد انوشیروان رسید، او را از سرگذشت خود آگاه ساخت و گفت که آن کتاب را به دست آورده‌است. آن گاه کتاب را از نظر گذرانید که آن را سخت پسندید و پاداشی شایان به او داد و به بزرگمهر دستور داد تا آن کتاب را به زبان پهلوی بگرداند. بروزیه از شاه به التماس خواست که از سر کوچک‌نوازی نخستین باب کتاب را به نام و یاد او کنند. انوشیروان پذیرفت. (همان: ۴۰۸)

در شاهنامه فردوسی نیز برروزیه پزشکی است که به انوشیروان می‌گوید در کتاب‌های هندوان خوانده‌است که گیاهی وجود دارد که مردگان را زنده می‌کند. انوشیروان او را برای یافتن این گیاه راهی هند می‌کند. بروزیه پس از جست‌وجوی بسیار درمی‌یابد که چنین گیاهی وجود ندارد و برهمنی به او می‌گوید که آنچه موجب زنده شدن آدمی می‌گردد، دانش است و کتابی به نام کلیله وجود دارد که تو را به دانش رهنمون می‌شود. بروزیه از شاه هند این کتاب را درخواست می‌کند و هر روز بخشی از کتاب را می‌خواند و حفظ می‌کرد و هر شب آنچه را به یاد داشت، می‌نوشت و پنهانی برای انوشیروان می‌فرستاد. پس از بازگشت بروزیه به ایران، انوشیروان خواست که به او پاداشی درخور دهد، بروزیه از انوشیروان درخواست کرد که بوزرجمهر هنگامی که این کتاب را می‌نویسد، از رنج‌های بروزیه نیز در آغاز آن یاد کند تا نام وی در جهان یادگار

بماند. فردوسی از ترجمه کلیل و دمنه در زمان مأمون نیز یاد می‌کند و از برگردان کتاب به شعر فارسی در زمان نصر ساسانی سخن به میان می‌آورد که رودکی آن را انجام داده است. (فردوسی، ۱۳۷۳: ۳۴۷۰ - ۳۳۳۷)

آنچه فردوسی در خصوص کتاب کلیل و دمنه بیان کرده است، به احتمال قریب به یقین، برگرفته از متن مقدمه شاهنامه ابومنصوری است (ر.ک. قزوینی، ۱۳۳۲، ج ۲: ۳۲-۳۱) و دارای همان تناقضی است که در مقدمه ابن مقفع نیز دیده می‌شود. آنچه از ابیات شاهنامه برمی‌آید، آن است که بروزیه متن کتاب را به فارسی پهلوی ترجمه می‌کرده و برای انوشیروان فرستاده‌است؛ زیرا انوشیروان در پاسخ بروزیه می‌گوید که «دریای دانش» یا همان مطالب کتاب به دستش رسیده‌است و این امر نشانگر آن است که وی از مطالب کتاب آگاه شده‌است، بدون آن که نیازی به ترجمه داشته باشد یا از ترجمه آن سخنی به میان آورد. حال این پرسش شکل می‌گیرد که بوزرجمهر در این میان چه نقشی دارد و چرا باید بروزیه درخواست کند که وی درباره این کتاب بنویسد و از رنج‌های بروزیه یاد نماید؟

یکی آرزو خواهم از شهریار	که ماند ز من در جهان یادگار
چو بنویسد این نامه بوزرجمهر	گشاید برین رنج برزوی چهر
نخستین در از من کند یادگار	به فرمان پیروزگر شهریار
بدان تا پس از مرگ من در جهان	ز داننده رنجم نگرده نهمان

(همان: ۳۴۴۵-۳۴۴۲)

شاید بتوان این گمان را مطرح کرد که بروزیه مطالب کتاب را به همان زبان هندی کهن می‌فرستاده است و بوزرجمهر آن را به پهلوی ترجمه می‌کرده‌است. پاسخی که می‌توان داد آن است که اولاً چرا باید وی مطالب کتاب را به زبان هندی برای انوشیروان بفرستد؟ با توجه به آنچه در داستان آمده است و این که انوشیروان دستور داده بود تا کسی را بیابند که هر دو زبان هندی و پارسی بداند و نیز بروزیه هر روز مطالب کتاب را می‌خوانده است و هر شب آنچه را از آن مطالب در یاد داشته، می‌نوشته و برای انوشیروان می‌فرستاده‌است، قطعاً برداشت و فهم خود را از مطالب کتاب به زبان پهلوی می‌نوشته و به ایران می‌فرستاده است نه متن هندی کتاب را. این که آیا اساساً کسی به نام بروزیه وجود داشته است و یا آن که ابن مقفع برای بیان اندیشه‌های خود این شخصیت را ساخته و دیدگاه‌های خود را در خصوص مسائل گوناگون به وی نسبت داده است، جای بررسی و تأمل دارد.

عباس اقبال آشتیانی در مورد وجود شخصیت بروزیه دچار تردید است و چنین نوشته‌است:

اگرچه سند تاریخی معتبری در باب وجود او نداریم، ولی مانعی نیز در پیش نیست اگر بگوییم شخصی که قصص هندی را به پهلوی ترجمه کرده و در تألیف تمام یا قسمتی از نسخه پهلوی

کلیله و دمنه دخیل بوده، برزویه نام داشته است و از این بیان نباید استنباط شود که ما می‌خواهیم بگوییم آنچه را که ابن‌المقفع در باب برزویه راجع به او آورده، صحیح است، چه این باب بر این امر تأکید می‌کند که باب برزویه طبیب را ابن‌مقفع نوشته است. چنان که خواهیم دید، ساخته و پرداخته قلم خود ابن‌المقفع است و اصلاً در نسخه پهلوی وجود نداشته. (اقبال آشتیانی، ۱۳۸۲: ۷۲)

سخن عباس اقبال بر اساس مطالبی است که ابن مقفع در مقدمه کتاب آورده است و همان گونه که مشخص است، خود وی نیز در صحت و پذیرش این مطلب دچار تردید است. آرتور کریستین سن^۱ نیز در کتاب ایران در زمان ساسانیان، شخصیت بزرگمهر و برزویه را یکی می‌داند. «به احتمال قوی این شخص مشهور و مرموز که نام او را ملحق به قصه ورود شطرنج به ایران کرده‌اند، همان برزویه طبیب است.» (کریستین، ۱۳۷۷: ۹۵-۹۶) سخن کریستین سن نیز بدون ارائه هر گونه سند قطعی است و صرفاً بیان احتمالی است که قابل اثبات نیست. وی سپس این احتمال خود را به عنوان گزاره‌ای قطعی در نظر گرفته و در نقد سخنان ابوریحان بیرونی که درباره ابن مقفع گفته، این گونه می‌نویسد:

بیرونی گوید ابن المقفع در ترجمه کلیله و دمنه فصل برزویه را افزوده است تا در اذهان اشخاصی که ایمان آنان ضعیف است تولید شک کند پس آنگاه آنان را به مذهب مانی دعوت نماید. [..] نکته حایز اهمیت این است که بیرونی می‌گوید ابن المقفع مقدمه را افزوده و به عبارت دیگر بیرونی می‌خواهد بگوید مقدمه در اصل پهلوی موجود نبوده است، ولی نمی‌گوید که مقدمه را ابن المقفع جعل کرده است در واقع آثار عهد خسرو به طوری که در این قسمت دیده می‌شود و به قدری اشارت راجع به آن زمان دربردارد که یک نفر مصنف قرن هشتم (میلادی) ممکن نیست آن را ساخته باشد و در نظر من صحت آن قابل تردید نیست. ابن المقفع شرح حال برزویه را به قلم خود او که به عنوان کتاب مستقلی وجود داشت ترجمه کرده و در ترجمه کتاب کلیله و دمنه خود داخل نموده است همان طور که نلدکه و گابریلی فرض کرده‌اند ابن المقفع آزادانه در شرح برزویه تصرفاتی کرده باشد اما مفاد فصلی که ابن المقفع در ابتدای کلیله و دمنه قرار داده حتماً به قلم برزویه نوشته شده است. (همان: ۵۵۵)

ملک‌الشعراى بهار در کتاب سبک شناسی خود ضمن ردّ نظر کریستین سن، این گونه بیان می‌کند:

برخلاف نظر آرتور کریستین سن که با انتقاد از عصر انوشروان سعی دارد آن مقدمه را اصلی بینگارد، باید آن را جدید پنداشت زیرا در عهد انوشروان محال می‌نماید که برزویه طبیب چنین عقایدی که بر خلاف دین‌داری است بتواند بروز دهد زیرا عصر انوشروان عصر تعصب در دیانت بوده است ولی برای ابن المقفع ممکن بوده است که عقاید خود را به نام برزویه‌ی طبیب در آغاز چنین کتابی بیان نماید و بر او ایرادی وارد نمی‌آمده‌است اما این که ابوریحان گوید قصدش آماده ساختن ضعفا از برای پذیرفتن اصول مانوی است هم قابل قبول نیست چه اصول مانویان

مانند سایر دیانات الهی مبتنی بر روایات و اخبار و صحف است و دین مذکور دینی کاملاً عقلی و فلسفی نیست که این مقدمه مؤید آن دین واقع تواند گردید پس باید گفت مراد ابن المقفع از وضع این مقدمه اشاراتی به اوضاع درباری و کشوری زمان خود و بیان اصول معتقدات خویش بوده است و در مانوی بودن ابن المقفع نیز حرف است چه در آن عهد هر مرد آزاده‌ای را زندق می‌نامیدند. (بهار، ۱۳۷۳، ج ۲: ۲۵۴)

سیل وستر دوساسی^۱ نیز در مقدمه‌ای که بر کلیله و دمنه عربی نوشته است، وجود برزویه طیب را امری قطعی دانسته است؛ برخلاف نظر مرحوم محجوب که یافته‌های دوساسی را از نظر فن تحقیق و استنباط از متن‌ها قابل ملاحظه می‌داند، (محجوب، ۱۳۴۹: ۱۱-۱۳) آنچه دوساسی نقل کرده است محل تردید فراوان است؛ زیرا وی اساس سخن خود را بر مبنای مطالب ذکر شده در باب برزویه قرار داده است که قطعاً نوشته ابن مقفع است و با توجه به مطالبی که بیان شده است، وجود شخصیتی به نام برزویه طیب، محل تردید است.

نکته دیگری که در مورد وجود شخصیتی به نام برزویه می‌توان گفت آن است که در ترجمه مقدمه ابن مقفع که نصرالله منشی ارائه کرده است، برزویه، جوانی گم‌نام معرفی می‌شود که برای پیداکردنش مدت زمانی طولانی تلاش می‌کنند.

آن خسرو عادل، همت بران مقصور گردانید که آن [کتاب] را ببیند و فرمود که مردی هنرمند باید طلبید که زبان پارسی و هندوی بداند و اجتهاد او در علم شایع باشد، تا بدین مهم نامزد شود. مدت دراز بطلبیدند، آخر برزویه نام جوانی نشان یافتند که این معانی در وی جمع بود و به صناعت طب شهرتی داشت. (نصرالله منشی، ۳۰)

با توجه به متن نصرالله منشی، برزویه شخصی گم‌نام معرفی می‌شود که مدت درازی را در طلب او سپری کردند و حتی عبارت «آخر برزویه نام جوانی یافتند...» لحنی تقریباً توهین‌آمیز هم دارد. این مطلب در تناقض با مطالبی است که در مقدمه باب برزویه طیب آمده است که برزویه را مقدمه طبای پارس معرفی می‌کند و او را از خانواده‌ای سرشناس برمی‌شمارد. (ن.ک. نصرالله منشی، ۴۴) همچنین در همین باب از زبان برزویه می‌گوید که: «صلات و مواهب پادشاهان به من متواتر گشت.» که نشانگر شهرت این شخصیت بوده است و بیانگر تناقض در متن است؛ البته در متن عربی ابن مقفع فقط به جست‌وجو برای یافتن چنین شخصی اشاره شده است که آن نیز بیانگر گم‌نامی وی است. مسئله مهم دیگر مطالب و موضوعاتی است که در باب برزویه طیب مطرح شده است و به گونه‌ای آموزه‌های دینی را به چالش کشیده است. همان گونه که ملک‌الشعرای بهار در نقد سخنان کریستین سن نیز گفته است، اصولاً در جامعه تک‌صدایی عصر ساسانی امکان بیان چنین سخنانی محل انکار و تردید فراوان است. عصر ساسانی عصری آکنده از استبداد دینی به شمار می‌آید و این استبداد تا به حدی است که حتی انوشیروان حاضر نیست حرکت

اصلاح‌گرایانه مزدک را بپذیرد و دستور قتل عام مزدکیان را صادر می‌کند؛ بنابراین ممکن نیست در چنین محیطی، کسی همچون برزویه دم از آیینی به‌گزین شده از تمامی ادیان بزند. یکی از مهم‌ترین عناصر مشروعیت‌بخش پادشاهی ساسانی، تقلید ایشان از اصول مذهب زرتشت بوده است، حال چگونه ممکن است با توجه توصیفات که از برزویه ارائه شده‌است و وی را بزرگ پزشکان ایران یا منطقه فارس دانسته‌اند، وی بیاید و در برابر اصول دین زرتشتی اصولی تازه بنا نهد و خود را بی‌نیاز از پیروی آیین زرتشت بداند و دینی التقاطی براساس ادیان گوناگون پدید آورد؟ از آن مهم‌تر آن است که اصطلاحاتی که در خصوص ادیان در این باب مطرح شده‌است، مربوط به آموزه‌های ادیان ابراهیمی است. اگر برزویه آیینی جدید را مطرح می‌کند، دیگر نمی‌تواند آموزه‌هایی چون قضای آسمانی، ثواب، گناه، بعث، عذاب، نعیم باقی و قیامت را که آموزه‌هایی اسلامی است به کار ببرد. آنچه مسلم است این است که قضای حاکم در باب برزویه طیب، فضایی اسلامی است. استفاده از لقب بویحیی که کنیه عزرائیل است و به کاربردن آیه قرآن نیز در این باب نیز جالب توجه و محل تأمل است.

مسئله دیگر که بر ابهام موضوع می‌افزاید وجود شخصیت بزرگمهر در روایت ابن مقفع است. آن گونه که از توضیحات کریستن سن برمی‌آید، این نام پیش از آن که نام شخصیتی خاص باشد، بیانگر مقامی سیاسی در دربار است و پس از تغییراتی به وجود آمده‌است که خسرو اول (انوشیروان) در سازمان شاهنشاهی ساسانی پدید آورد و می‌توان آن را معادل وزیر بزرگ دانست. (کریستن سن، ۱۳۴۵: ۱۳۶-۱۳۳ و ۵۵۰-۵۴۱) ثعالبی نیز در خصوص شخصیت بزرگمهر فرزند بختگان مطالبی نقل می‌کند که جنبه داستانی دارد و به هیچ روی نمی‌تواند به عنوان مستندی تاریخی به شمار آید و دلیلی بر وجود چنین شخصیتی باشد. (ثعالبی: ۱۳۶۸: ۴۰۳-۴۰۱ و ۴۰۹-۴۰۸) با توجه به پژوهش‌هایی که درباره این شخصیت صورت گرفته، نمی‌توانیم وجود کسی با این نام را در دوره ساسانی اثبات کنیم. احتمالاً آن گونه که پاره‌ای از پژوهشگران بیان کرده‌اند، این نام یا دچار تغییرات آوایی و نوشتاری شده است و یا آن که بیانگر جایگاهی سیاسی بوده‌است. (برای آگاهی بیشتر درباره بزرگمهر، ن.ک. مجیدی، ۱۳۸۳) گمانه دیگر آن است که ابن مقفع برای آن که بر اهمیت مطالب کتاب و اعتبار آن بیفزاید و با توجه به شناخت اندکی که اعراب از لقب بزرگمهر داشته‌اند، از او نیز در شکل‌گیری این کتاب یاد می‌کند تا پذیرش تاریخچه‌ای که برای کتاب برمی‌سازد، آسان‌تر باشد و نشان دهد که این کتاب مورد توجه حاکمان نیز بوده‌است؛ از دیگر سو ابن مقفع با نسبت دادن این مطالب به بزرگمهر و برزویه، سعی می‌کند رد پای خود را در بیان مطالبی که گاهی با آموزه‌های اسلامی در تضاد است، پاک نماید و خود را فقط مترجم آن مطالب نشان دهد.

۳. نتیجه

کتابی که امروزه به نام کلیله و دمنه در دسترس همگان است و از برجسته‌ترین کتاب‌های ادب فارسی به شمار می‌آید، کتابی است که در طی یک فرایند تاریخی شکل گرفته است. هرچند ابن مقفع، به عنوان مترجم کتاب به زبان عربی، مدعی است که کتابی در زبان هندی به نام کلیله و دمنه وجود داشته است و این کتاب در زمان انوشروان به زبان پهلوی ترجمه شده‌است، امروزه می‌دانیم که چنین کتابی در ادبیات هند وجود نداشته‌است. قطعاً بخش‌های فراوانی از کتاب کلیله و دمنه برگرفته از کتاب‌های هندی است ولی بخش‌هایی نیز از سوی مترجم یا مترجمان اولیه این کتاب به زبان پهلوی یا عربی به آن افزوده شده‌است. یکی از مهم‌ترین بخش‌های برافزوده این کتاب، باب برزویه طیب است که به احتمال قوی این بخش را ابن مقفع به دیگر مطالب کتاب افزوده است؛ زیرا ترجمه سریانی کلیله و دمنه که تقریباً همزمان با ترجمه عربی آن پدید آمده‌است، فاقد این بخش است. از سوی دیگر باور به وجود شخصیتی همچون برزویه و داستانی که در زمینه چگونگی به دست آوردن کتاب از سوی ابن مقفع نقل شده‌است، با شواهد گوناگون تاریخی و متنی، دچار تردید بسیار است. با توجه به این مقدمات، آنچه از دیرباز تا امروز با آن روبه‌رو هستیم، پذیرش مطالب ابن مقفع درباره چگونگی پیدایی کتاب و همچنین شخصیت برزویه طیب، از سوی نویسندگان و شاعران پس از آن روزگار است. این مطلب هر چند می‌تواند همچنان مورد پژوهش قرار گیرد، نشانگر آن است که چگونه یک متن ادبی به عنوان گزاره‌ای تاریخی مورد پذیرش قرار گرفته‌است و از آن روزگار تا امروزه تقریباً امری مسلم انگاشته شده‌است.

منابع

- ابن المقفع، عبدالله، (۱۳۵۵ ه. ق). کلیله و دمنه. القاهرة، الناشر: المطبعة الأمیریة ببولاق، الطبعة: السابعة عشرة.
- ابن ندیم، ابوالفرج محمد بن إسحاق، (۱۴۱۷ ه. ق). الفهرست. المحقق: إبراهيم رمضان، لبنان، الناشر: دارالمعرفة بیروت.
- اردستانی رستمی، حمیدرضا و عباس عشیری لیوسی، (۱۴۰۲ ه. ش). «باب برزویه طیب و درون‌مایه‌های مانوی آن». نشر پژوهی ادب فارسی، شماره ۵۳، صص ۴۱-۷۴.
- اقبال آشتیانی، عباس، (۱۳۸۲ ه. ش). شرح حال عبدالله بن المقفع. چاپ اول. تهران: اساطیر.
- بدوی، عبدالرحمن، (۱۳۹۸ ه. ش). در باب تاریخ الحاد در اسلام. ترجمه معین کاظمی‌فر. تهران: نگاه معاصر.
- بهار، محمد تقی، (۱۳۷۳ ه. ش). سبک شناسی. ج ۲، تهران: امیرکبیر.
- بیرونی، ابوریحان، (ه. ش ۱۳۶۳). تحقیق ماللهند. ترجمه منوچهر صدوقی سها. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- ثعالبی، عبدالملک، (۱۳۶۸ ه. ش). تاریخ ثعالبی. ترجمه محمد فضائی. چاپ اول: نشر نقره.

- جهانگرد، فرانک، (۱۳۹۲ ه. ش). «عبدالله ابن مقفع و افزودن اندیشه‌های مانوی به کلیله و دمنه»، دوفصل‌نامه تاریخ ادبیات، دوره: ۵، شماره: ۲.
- چوپانیان، جواد، (۱۳۹۳ ه. ش). «شناخت بهتر برزویه طبیب بر اساس کلیله و دمنه». پژوهش‌های علوم تاریخی، س ۶، شماره ۱، صص ۵۲-۳۳.
- حدیدی، ملیحه و دیگران، (۱۳۹۹ ه. ش). «مطالعه کهن‌الگویی باب برزویه طبیب براساس پیرنگ روایت‌ها طبق نظریه یونگ». زبان و ادب فارسی، دوره ۷۳، شماره ۲۴۱، صص ۷۳-۹۶.
- دوبلوا، فرانسوا، (۱۳۸۲ ه. ش). برزوی طبیب و منشأ کلیله و دمنه. ترجمه صادق سجادی. تهران: انتشارات طهوری.
- فردوسی، ابوالقاسم، (۱۳۷۳ ه. ش). شاهنامه فردوسی. جلد هشتم. به تصحیح رستم علی‌یف: نشر قطره.
- قزوینی، محمد، (۱۳۳۲ ه. ش). بیست مقاله قزوینی. جلد ۲. تهران: کتاب‌فروشی ابن سینا و کتاب‌فروشی ادب.
- کریستن سن، آرتور، (۱۳۴۵ ه. ش). ایران در زمان ساسانیان. ترجمه رشید یاسمی. چاپ سوم. تهران: کتابخانه ابن سینا.
- مجیدی، مریم، (۱۳۸۳ ه. ش). بزرگمهر. دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، جلد ۱۲، تهران، مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- محبوب، محمدجعفر، (۱۳۴۹ ه. ش). درباره کلیله و دمنه. چاپ دوم. تهران: خوارزمی.
- نصرالله منشی، ابوالمعالی، (۱۳۹۶ ه. ش). ترجمه کلیله و دمنه. تصحیح مجتبی مینوی. چاپ دهم. تهران: امیرکبیر.
- Ibn al-Muqaffa, 'Abd Allāh. (1355 A.H.). *Kalīla wa Dimna*. Cairo: al-Maṭba'a al-Amīriyya bi-Būlāq, 17th edition. [In Arabic].
- Ibn al-Nadīm, Abū al-Faraj Muḥammad ibn Ishāq. (1417 A.H.). *al-Fihrist*. Edited by Ibrāhīm Ramaḍān. Beirut, Lebanon: Dār al-Ma'rifa. [In Arabic].
- Ardestānī Rostamī, Hamidreza, & Ashiri Liyousi, Abbas. (1402 A.H.). "The Chapter of Borzūya the Physician and Its Manichaeian Motifs." *Persian Literary Prose Studies*, No. 53, pp. 41–74. [In Persian].
- Eqbāl Āshtiyānī, 'Abbās. (1382 A.H.S.). *The Biography of 'Abd Allāh ibn al-Muqaffa*. 1st edition. Tehran: Asāṭir. [In Persian].
- Badawī, 'Abd al-Raḥmān. (1398 A.H.). *On the History of Atheism in Islam*. Translated by Mo'in Kāzemīfar. Tehran: Negāh-e Mo'āṣer. [In Persian].
- Bahār, Moḥammad Taqī. (1373 A.H.S.). *Stylistics*. Vol. 2. Tehran: Amīr Kabīr. [In Persian].
- al-Bīrūnī, Abū Rayḥān. (1363 A.H.S.). *Taḥqīq mā li-l-Hind*. Translated by Manouchehr Šadūqī Sohā. Tehran: Institute for Cultural Studies and Research. [In Persian].
- Tha'ālibī, 'Abd al-Malik. (1368 A.H.S.). *History of Tha'ālibī*. Translated by Moḥammad Faḏā'elī. 1st edition. Tehran: Nashr-e Noqreh. [In Persian].

- Choupanian, Javad. (1393 A.H.S.). "A Better Understanding of Borzūya the Physician Based on Kalīla wa Dimna." *Historical Sciences Research Journal*, Vol. 6, No. 1, pp. 33–52. [In Persian].
- Hadidī, Maliheh, et al. (1399 A.H.S.). "An Archetypal Study of 'The Chapter of Borzūya the Physician' Based on Narrative Plots according to Jung's Theory." *Persian Language and Literature*, Vol. 73, No. 241, pp. 73–96. [In Persian].
- Jahāngard, Farank. (1392 A.H.S.). "'Abd Allāh ibn al-Muqaffa' and the Addition of Manichaean Ideas to Kalīla wa Dimna." *Biannual Journal of the History of Literature*, Vol. 5, No. 2. [In Persian].
- Deblois, François. (1382 A.H.S.). *Borzūya the Physician and the Origin of Kalīla wa Dimna*. Translated by Šādeq Sajjadī. Tehran: Tahoūrī Publications. [In Persian].
- Ferdowsī, Abū al-Qāsim. (1373 A.H.S.). *The Shāhnāmeḥ of Ferdowsī*. Vol. 8. Edited by Rostam 'Alīyev. Tehran: Qatreh Publishing. [In Persian].
- Qazvīnī, Moḥammad. (1332 A.H.S.). *Twenty Essays by Qazvīnī*. Vol. 2. Tehran: Ibn Sīnā Bookstore and Adab Bookstore. [In Persian].
- Christensen, Arthur. (1345 A.H.S.). *Iran During the Sasanian Era*. Translated by Rashīd Yāsāmī. 3rd edition. Tehran: Ibn Sīnā Library. [In Persian].
- Majīdī, Maryam. (1383 A.H.S.). "Bozorgmehr." *The Great Islamic Encyclopedia*, Vol. 12. Tehran: The Center for the Great Islamic Encyclopedia. [In Persian].
- Maḥjūb, Moḥammad Ja'far. (1349 A.H.S.). *On Kalīla wa Dimna*. 2nd edition. Tehran: Khwārazmī. [In Persian].
- Naṣrallāh Munshī, Abū al-Ma'ālī. (1396 A.H.S.). *The Persian Translation of Kalīla wa Dimna*. Edited by Mojtabā Mīnavī. 10th edition. Tehran: Amīr Kabīr. [In Persian].